

המחלה הנוראה של הדור

המחלה הנוראה של הדור אין מקומה העקרי לא בלב, לא ברגש, לא בתאונה והפקרות, לא בידיים פועלות און ולא ברגלים אצות לרעה, אף על פי שכל אלה חולים ונכאבים הנם. אבל יסודה של המחלה הוא המח, - כח המחשבה. בראש פסגת המחשבה, החובקת את הכל, מסתתרת מחלה עזה שהיא עמקה מכל שפה מרגלת, ובשבילה לא יבין איש שפת רעהו, וכל המקרים הצדדיים שמים הם נוספות להגדיל את ההתרחבות של החלי האנושי, ועינינו רואות וכלות. גם מבלי חקר הרבה, הננו רואים, שהסבה לכל מכאובי הדור היא רק המחשבה. ההמון הרב אמנם הוא נמשך אל הזרם על ידי התגעשות של מהומה, על ידי הסמיכה על איזה אבטוריטיטים שלו ועל ידי קלות הדעת. אבל הסבה הפנימית שמסבכת כל אלה היא התנועה המחשבתית הכוללת, שמצאה מקום במחם של הכחות הפועלים, על ידי מה שבאה לבקש חשבון על כל האוצר של הרגש שהיה להם מאז בלבכם על ידי ההרגל, החנוך והמורשה ברב או במעט, ולא מצאה ידם להעמידו על ברורו מכל צדדיו. הם דומים שמצאו רק צדדים כהים, של רגש בלא דעת, של פחדנות ומרד בלא אמץ לב וגבורת החיים, ויחס לבכם בקרבם. ומתוך שלא מצאו דרך סלולה איך להאיר באור הדעת על הרגש המשמר מימים היותר עתיקים וגם היותר טובים לאמתנו, לרומם את כל נקודותיו הפרטיות עד נקדת הגבה של השכל המתנשא, החופש וחוקר נתיבות עולם, החפץ לסל לו את ארחו במדע החיים, העומדת למעלה אפלו מן הרוממות המטפיסית, על-כן פנה לו אל הזלזול והשלילה. מכאב לב ומנפש מרה,

ומאפס תכן לחיים נספחו רבים ללוחמים, במפלגות כאלה שלא יכירם שם מקומם כלל, ומוסרים את חילם לזרים. גרחם על אלה האמללים, בנינו ואחינו הטובעים בים זועף של צרות רוחניות, שהן קשות יותר מכל חלי ומדוה. נושיט להם דברים טובים, דברים נחומים, מלאים שכל מפיקים שקט ואמץ, על ידי אותו הכח עצמו שטלטל אותו לתוך מצבו הנרעש וההרוס. כי מה הוא הכח הפועל את כל השנויים הנמרצים בקרבנו, שבגללם אנחנו כל-כך סובלים אם לא הספרות? וכיון שהספרות פועלת עליו כל-כך הרבה, מובן שרק בכח המחשבי שבקרבנו היא פועלת. אף על פי שנקבץ בתוכה גם להג הרבה ודברים מחממים ומלהיבים לבר, אבל מכל-מקום אם לא היה לה בסיס מחשבי אי אפשר שתתקיים ותקנה כל-כך לבבות, להרס ולבלע באפן סיסתמתי.

בפסקאות הקודמות כתב הרב קוק על הכרת מציאות חייו הגלויה של הדור (פסקאות א-ב), על ההבחנה בפער בינה לבין עולמו הפנימי המתבטא בשאיפותיו למוסר חברתי, מחשבה ואידיאליות אשר אינן מוצאות מענה במשנה התורנית העכשווית (פסקאות ג-ד) ועל ההבנה העקרונית כי אין לדכא את התביעות הללו אלא לתעלן לכיוון הנכון (פסקה ה). בפסקה זו חוזר הרב קוק לפרט את התביעה המרכזית מכולן: תביעת "המחשבה" ובקשת ה"חשבון על כל האוצר של הרגש שהיה להם מאז בלבבם". מעבר לכך, מוזכרות כאן שלוש שאיפות נוספות המאפיינות את התרבות הנוכחית: השאיפה ל"אמץ", ל"גבורת החיים" ול"שקט".

המחלה הנוראה של הדור אין מקומה העקרי לא בלב, לא ברגש, לא בתאוה והפקרות, לא בידיים פועלות און ולא ברגלים אצות לרעה, אף על פי שכל אלה חולים ונכאבים הנם. אבל יסודה של המחלה הוא המח, - כח המחשבה. בראש פסגת המחשבה, החובקת את הכל, מסתתרת מחלה עזה שהיא עמקה מכל שפה מרגלת, ובשבילה לא יבין איש

שֶׁפֶת רֵעֵהוּ, וְכָל הַמְקָרִים הַצְדִּיקִים שָׁמַיִם הֵם נוֹסְפוֹת לְהַגְדִּיל
אֶת הַהִתְרַחֲבוֹת שֶׁל הַחֲלֵי הָאָנוּשׁ, וְעֵינֵינוּ רוֹאוֹת וְכֹלוֹת. גַּם
מִבְּלֵי חֶקֶר הַרְבֵּה, הֵנֵנוּ רוֹאִים, שֶׁהַסֵּבָה לְכָל מְכַאֲבֵי הַדּוֹר
הִיא רַק הַמַּחְשָׁבָה. הַהֲמוֹן הָרַב אֲמַנֵּם הוּא נִמְשָׁךְ אֶל הַזֶּרֶם
עַל יְדֵי הַתְּגַעְשׁוֹת שֶׁל מְהוּמָה, עַל יְדֵי הַסְּמִיכָה עַל אֵיזוֹ
אֲבִטוֹרִיטִטִּים שְׁלוֹ וְעַל יְדֵי קִלוֹת הַדַּעַת. אֲבָל הַסֵּבָה הַפְּנִימִית
שֶׁמְסַבֶּבֶת כָּל אֵלֶּה הִיא הַתְּנוּעָה הַמַּחְשְׁבִית הַכּוֹלֵלֶת, שֶׁמְצַאָה
מָקוֹם בְּמַחֵם שֶׁל הַכַּחוֹת הַפּוֹעֲלִים, עַל יְדֵי מַה שֶׁבָּאָה לְבַקֵּשׁ
חֲשׁוֹנוֹן עַל כָּל הָאוֹצָר שֶׁל הַרְגֵשׁ שֶׁהִיָּה לָהֶם מֵאֵז בְּלִבְכֶם עַל
יְדֵי הַהֲרַגְלָה, הַחֲנוּךְ וְהַמּוֹרָשָׁה בְּרַב אוֹ בְּמַעַט, וְלֹא מְצַאָה יָדָם
לְהַעֲמִידוֹ עַל בְּרוּרוֹ מִכָּל צְדִיקוֹ.

"הַמַּחְלָה הַנּוֹרָאָה שֶׁל הַדּוֹר אֵין מְקוּמָה הַעֲקָרִי לֹא בְּלִבֵּי לֹא בְּרִגְשׁ, לֹא בְּתַאֲוָה
וְהַפְּקָרוֹת, לֹא בִּידֵים פּוֹעֲלוֹת אָוֶן וְלֹא בְּרִגְלִים אֲצוֹת לְרַעָה, אֵף עַל פִּי שֶׁכָּל
אֵלֶּה חוֹלִים וְנִכְאָבִים הֵנָּם" – הַרַב קוֹק אֵינוֹ מֵתַעַלֵּם מִן הַתּוֹפְעוֹת הַשְּׁלִילִיּוֹת
הַמְלוּוֹת אֶת תְּהִלַּת הַכִּפִּירָה אֲלֵא מִצְבִּיעַ עַל שׁוֹרֵשׁ הַבַּעִיָּה. כְּרַבָּה שֶׁל יֶפוֹ
וְהַמוֹשְׁבוֹת, הֵיטִיב הַרַב קוֹק לְהַכִּיר אֶת תּוֹצְאוֹתָיו הַקְּשׁוֹת שֶׁל מֵהַפֶּךְ הַחִילּוֹן
בְּעַם יִשְׂרָאֵל וְהִיָּה מוֹדַע אֵף לְהַשְׁלִיכָתוֹ הַעֲתִידִיתִי.² אֲבַחֲנָתוֹ בְּדַבָּר גְּדוֹלוֹת
הַדּוֹר אֵינָה נּוֹבַעַת מִחוֹסֵר הַכִּרָּה בְּמִצִּיאוֹת אוֹ מִתְמִימוֹת, אֲלֵא מִמְבַט מַעֲמִיק
הַמְבַחֵחַן בְּבִיטוּי "תַּאֲוָה וְהַפְּקָרוֹת", "יְדֵים פּוֹעֲלוֹת אָוֶן" וְ"רִגְלִים אֲצוֹת לְרַעָה"
הַמְצוּיִים בְּתִרְבוּת, וְעַם זֹאת מִזֵּהָה כִּי "יְסוּדָה שֶׁל הַמַּחְלָה הוּא הַמֶּתָּ, – פֶּחַ
הַמַּחְשָׁבָה".

1 המונח "לב" מופיע כאן במשמעות של מרכז התאוות והיצרים של האדם, כמו בביטוי "הלב חומד" (ילקוט שמעוני מ, תמד).

2 ראה לדוגמא את תחזיתו של הרב קוק ביחס להתפתחותם של פלגים מסוימים בתנועה הציונית-חילונית: "... והיד הרמה המחומשת בהפקרות ודרכי הגויים, באין זכר לקדושת ישראל באמת, המחפה את חרסיה סיגים של לאומיות מזויפת בגרגירים של היסתוריה ושל חיבת שפה, המלבישה את החיים צורה ישראלית מבחוץ במקום שהפנים כולו הוא אינו יהודי, העומד להיות נהפך למשחית ולמפלצת, ולסוף גם כן לשנאת ישראל וארץ ישראל, כאשר כבר נוכחנו על פי הניסיון – (אם) היד הטמאה הזאת תתגבר, אז אין די באר את גודל האסון" (אגרות הראיה א, עמ' קפב-קפג).

"בְּרֵאשׁ פְּסַגַּת הַמַּחְשְׁבָה" – התביעה התרבותית העליונה, הדורשת להבין כיצד הפרטים כולם הם חלק מהשקפת עולם כללית "החובקת את הכל"³, גורמת "מחלה עזה שהיא עמקה מכל שפה מרגלת", "ובשבילה לא יבין איש שפת רעהו" – והיא המחוללת את חוסר התקשורת בין הדור המבוגר לבין הדור הצעיר ואת נטישת המסורת. "כל המקרים הצדדיים" – ההפקרות, החומרנות, הניוון החברתי וכדומה, "שמים הם נוספות להגדיל את ההתרחבות של החלי האנושי" – הם רק תוצרי לוואי לכפירה השכלית שביסוד השבר, "ועינינו רואות וכלות". והדברים יוסברו כדלקמן:

"גם מבלי חקר הרבה, הננו רואים שהסבה לכל מאובי הדור היא רק המחשבה" – כבר במבט ראשון ניתן להבחין כי התביעה הביקורתית היא הגורם המרכזי המחולל את תנועת הכפירה המודרנית,⁴ המביאה לכל תחלואי

3 הרב שמשון רפאל הירש בפירושו לתורה (שמות כח, ח) כותב כי הוראתו היסודית של השורש ח.ש.ב היא חיבור של חלקים נבדלים. כדוגמת "חשב האפוד" (שמות שם) שהוא "הפס המחבר את שני צידי הבגד (של הכהן) מסביב לגוף" ורוכס אותם בחיבור אחד, כך מעוניינת החשיבה האנושית לצרף פרטים רבים ולחבוק אותם למכלול אחד, לחרוז את כל הנתונים יחד על פי עיקרון אחדותי.

עם זאת, ניתן אף לפרש את הביטוי "המחשבה... החובקת את הכל" כמתייחס למעמדה המרכזי של יכולת החשיבה, כלומר זוהי תביעת החיים היסודית העומדת בשורש כל הפעולות האנושיות.

4 כפי שכבר ראינו לעיל וכפי שיצוין עוד בהמשך המאמר – ישנן תביעות-חיים נוספות רבות הנתבעות על ידי הדור ומביאות אותו לנטישת המסורת התורנית. מעבר לכך, במקומות אחרים בכתביו מציין הרב קוק סיבות נוספות להתהוותה של הכפירה, הן בהופעותיה ההיסטוריות במציאות והן בשורשיה העליונים (ריכוז של מקורות בנושא זה ניתן למצוא בספרו של הרב חגי שטמלר, שירת החיים, עמ' 11-117). אף על פי כן, התביעה המחשבתית הנה הביטוי המרכזי להתעוררות הנשמית המופיעה בדורות האחרונים והשורש לכל יתר התופעות, ובשל כך היא זוכה להתייחסות מיוחדת. ראה את דבריו של הרב קוק במאמרו "לתקופת המעבר" (מאמרי הראיה א, עמ' 30): "במעמד האומה בגולה, האינסטינקט של חפץ-הקיום הלאומי שלט בכל יחיד ויחיד מישראל לשמור את הדת ולכבד את האמונה בכלל – ואף על פי שלא היתה לו לאותו היחיד הכרה ברורה בערך הדת והאמונה הישראלית וערך קדושת ישראל... עתה, עם זריחת אורה של התנועה הלאומית... בא התור להתגלות ההכרה הברורה בכלל האומה... אך כעת, אחרי ההתחלה הקטנה של ההתנוצצות שלה, גרם הדבר לביטול וחלישות האינסטינקט ביחס לקשר הדת והאמונה, וההכרה לא השלימה את תפקידה – על כן הננו משתוממים למראה ההריסה".

הדור. אם בעבר לא הושפע הציבור הרחב מטיעונים תבוניים ומסגנון הגותי, ונטישת המסורת נבעה בעיקר מחיפוש אחר טובות הנאה ומאילווצים שונים, הרי שבדורות הללו בולט לעין כי מעצבי התרבות החילונית – הספרות, האקדמיה, תקשורת המונים, מנהיגי החברה וכדומה – משתמשים לרוב בטיעונים רציונאליים בבואם לפרוס את טענותיהם כנגד המסורת הדתית. אף אם רבים מן הטיעונים הללו אינם אלא 'כיסוי' למניעים אחרים, עצם הבחירה להתנסח בזירה הציבורית בסגנון מחשבתי ומנומק, מעידה על משקלה המרכזי של תכונת "המחשבה" בתנועת החילון העכשווית.

מובן מאליו כי הציבור הרחב, בימיו של הרב קוק ובוודאי בימינו אנו, אינו מודע בדרך כלל לעומקן של הקושיות ההגותיות הנשמעות מפי מובילי החברה (ואף אינו מגלה בהן עניין), אולם אין בכך כדי לשנות את האבחנה בדבר שורש המחלה. עובדת היות ההמון מושפע תרבותית מן הרעיונות והסגנונות המחשבתיים הללו היא הראיה לכך שכוח "המחשבה" הוא המניע העיקרי לתופעת הכפירה: "ההמון הרב אִמָּנָם הוא נִמְשָׁךְ אֶל הַזֶּרֶם עַל יְדֵי הַתְּגַעֲשׂוֹת שֶׁל מְהוּמָה, עַל יְדֵי הַסְּמִיכָה עַל אֵיזָה אֲבִטוֹרִיטָטִים (מְנַהִיגִים סִמְכוּתִיִּים) שֶׁלוֹ וְעַל יְדֵי קְלוֹת הַדְּעַת" – כדרכה של תנועה המונית, מעגלי הציבור הרחב אינם מונעים על ידי 'פילוסופיות גדולות' אלא מושפעים מאווירה חברתית ונדחפים לפעולה בשל תלות בדמויות כריזמטיות וכדומה, "אֲבָל הַסְּבָה הַפְּנִימִית שֶׁמְסַבֶּבֶת כָּל אֵלֶּה הִיא הַתְּנוּעָה הַמְּחַשְׁבִּית הַכּוֹלְלָת" – גם התנהגויות ההמון הן תוצאותיו של סחף תרבותי ששורשו בעליית הכוח הביקורתי השכלי בקרב האנושות כולה. כאמור, תנועת ההשכלה היא זו שהביאה לגיבושה של תרבות חילונית שחדרה אל ההמון על ידי ה"אֲבִטוֹרִיטָטִים" וב"הַתְּגַעֲשׂוֹת שֶׁל מְהוּמָה", ובסופו של דבר הובילה אף ל"תְּאוּהָ וְהַפְּקוּדוֹת" ול"רְגִלִּים אֲצוֹת לְרַעָה".

נרחיב מעט את הדברים: יש המסמנים את תחילתה של "התנועה המחשבתית הכוללת", או בשמה הידוע יותר: 'תנועת ההשכלה' (ותהליך החילון העולמי שבא בעקבותיה), במהפך התרבותי שחל באירופה בשלהי ימי הביניים. החברה האירופית הפכה מחברה פיאודלית-כפרית, המבוססת על השתייכות למסגרת סמכותית כמו הממסד הדתי או המלוכני, לחברה

עירונית המבוססת על שוק חופשי, מעודדת יוזמה אישית, מעמידה את האינדיבידואל במרכז ומתייחסת בחיוב ובהבעת אמון ליכולות האנושיות כולן ובפרט ליכולת האינטלקטואלית.⁵

התפוררות המשטר הפיאודלי בד בבד עם המצאת הדפוס הביאו לשינויים מרחיקי לכת בתרבות ובהשקפת העולם. בערי איטליה, בהן שגשג הסחר החופשי, זכתה התקופה לכינוי 'עידן הרנסנס' (התחייה). מתוך השינויים החברתיים שאפשרו חשיבה חופשית וחירות אישית, צמחו הן הרפורמציה בכנסייה והן תנועת ההשכלה. זו האחרונה היתה נקודת מפנה בתפיסת האדם את עצמו ואת מקומו בעולם והדגישה את האוטונומיה המחשבתית של האדם המעצב את אורחות חייו ללא תלות במקור סמכות חיצוני.⁶

רעיונות אלו, שהחלו להישמע בעידן הרנסנס, התפתחו במהלך מאתיים השנים הבאות בתנועות ההומאניסטיות של גרמניה וצרפת וזכו לעדנה עם התפתחות המדע, כאשר הפכה התבונה האנושית למדד הבלעדי לבחינת המציאות בחלקים נכבדים בחברה (ובשלב זה רעיונות אלו אף החלו לחדור לתוככי החברה היהודית⁷). עוצמתם של חוגי תנועת ההשכלה גברה במקביל לאבסולוטיזם השלטוני שהחליש את כוחה של הכנסייה והגיעה לשיא חדש בימי המהפכה הצרפתית. המהפכה, אשר העלתה על נס את

5 אחד מן הגורמים למהפך היה מגיפת 'הדבר השחור', שפקדה את אירופה בימי הביניים וצמצמה באופן משמעותי את אוכלוסיית היבשת. צמצום האוכלוסייה העלה את חשיבותם הכלכלית של הנותרים ככוח עבודה והגדיל את חשיבותו של הפרט ואת מודעותו העצמית. נוספה על כך האכזבה וחוסר האמון שהחלו בני הדור לחוש כלפי הממסד הכנסייתי שלא הביא מזור לטרגדיה הנוראה. ראה בספרה של ברברה טוכמן – ראי רחוק (עמ' 104–134).

6 ניסוח ממצה לבשורתה של תנועת ההשכלה נכתב על ידי הפילוסוף עמנואל קאנט: "אי הבגרות פירושה אי יכולתו של האדם להשתמש בשכלו בלא הדרכה של הזולת. הוא עצמו אשם באי-בגרות זו, אך סיבתה איננה חוסר שכל אלא היעדר החלטה ואומץ לב להשתמש בו בלא הדרכה של זולתו. העז לדעת! העז להשתמש בשכלך שלך! זוהי סיסמתה של ההשכלה" (לקוח ממאמרו של קאנט – "תשובה לשאלה: השכלה מהי?" המודפס בספרו של אלעזר וינריב – עיון בהקדמות של קאנט, עמ' 18).

7 לעניין השפעתה של תנועת ההשכלה היהודית-ברלינאית על החברה היהודית בכללותה ראה הרחבה בפסקה א (עמ' 48–52).

חירות האדם וזכויותיו החברתיות, נשאה עמה אף מסרים של הפצת השכלה וחילון. רעיונות ההשכלה והליבראליזם התפשטו באירופה במהלך מלחמות נפוליאון, כאשר כל תחומי החיים – החינוך, המשפט, המשפחה וכדומה – הופקעו מידי הממסד הדתי והועברו לידי המדינה.

על רקע התפשטות רעיונות ההשכלה צמחה גם עוצמת המדע והגיעה לממדים אדירים. בעידן 'המהפכה המדעית', בו התפתחו יכולותיה הטכנולוגיות של האנושות והשתנו לבלי הכר, הפכה תפיסת העולם יותר ויותר מכאניסטית ופחות ופחות דתית. חוגי האינטליגנציה ובני הנוער הלכו והתרחקו מן הדת, ובמקביל התפשטה התפיסה המודרנית המעלה על נס את האמון ב'רוח האדם': בכוחותיו, במוסרו האנושי ובתבונתו.

בעקבות מלחמות העולם, יצירות כפיו של האדם המודרני, והזעזוע שנגרם בעטיין לאנושות כולה – נִבְעוּ סדקים באמון שרחשה האנושות למודרנה ונפתח הפתח לעידן הפוסט-מודרני. פילוסופים רבים, בעיקר בצרפת ובארצות הברית, החלו להטיל ספק בדבר יכולתן של ההשכלה והנאורות לפתור את בעיות האדם.⁸ תהליכי גלובאליזציה, נגישות אדירה לידע, ערעור התפיסות המדעיות הישנות – כל אלה חברו לגיבוש הזרם 'הפוסט-מודרני' שסממניו הם, בין היתר: הטלת ספק בקיומן של אמיתות מוחלטות, אינדיבידואליזם קיצוני, רב-תרבותיות ותביעה לסיפוק מידי; סממנים תרבותיים אלו הם היום דפוס החיים השולט.

נחזור למאמר: כאמור, "הַתְּנוּעָה הַמְּחַשְׁבֵּית הַכּוֹלֵלֶת" – של האנושות בכללותה, "מְצַאָה מְקוֹם בְּמִחְסָם שֶׁל הַכּוֹחוֹת הַפּוֹעֵלִים" – בעם ישראל, "עַל יְדֵי מֶה שֶׁבָּאָה לְבִקֵּשׁ חֶשְׁבוֹן" – כלומר דין וחשבון, "עַל כָּל הָאוֹצָר שֶׁל הָרֶגֶשׁ,

8 כפי שהערנו בפסקה ד לעיל, יש לשים לב כי גם זרם הפוסט-מודרניזם עצמו הוא למעשה צאצא של תנועת ההשכלה: לידתו בהגות פילוסופית ספקנית, דובריו מתנסחים בסגנון רציונאלי והכוחות העומדים מאחוריו משתמשים לביסוסו בכלי ההשכלה והמודרנה שאותם הם מבקשים לנתן. כלומר, גם התרבות הפוסט-מודרנית, למרות שהיא יוצאת במוצהר כנגד תביעת החשיבה (ושאר כוחות החיים הכרוכים בה, כמו גבורה, אידיאליות, מוסר וכדומה) איננה פועל יוצא של דעיכת תביעות החיים הללו, אלא אדרבה, היא תוצאה של התעצמותן עד כדי מרידה בהופעתן הראשונית כפי שהתגלתה בדור הקודם.

שְׁהִיָּה לָהֶם מֵאֵז בְּלִבָּם, עַל יְדֵי הַהֲרִגָּל הַחַנוּךְ וְהַמּוֹרֶשֶׁה בְּרַב אוּ בְּמַעֲט, וְלֹא מִצָּאָה יָדָם לְהַעֲמִידוֹ עַל בְּרוּרוֹ מִכָּל צְדָדָיו”.

תנועת ההשכלה הלכה וכבשה את הלבבות עד שהפכה לנחלת ההמון. תחילה “מִצָּאָה מְקוֹם בְּמַחֵם שֶׁל הַכְּחוֹת הַפּוֹעֲלִים” – החלה לקנן במוחותיהם של הכוחות הדומיננטיים בעיצוב התרבות: אנשי הרוח, הסופרים, ההוגים, מנהיגי החברה וכדומה. מהם הלחלה השכלתנות למעגלי הציבור הרחב, ולבסוף הגיעה לתפוצה רחבה כל כך, עד כי כיום נדרשת כל אמירה לעמוד בפני הביקורת השכלית; זו מדיניות-העל השולטת, האטמוספירה המעצבת את התרבות החברתית אשר בה כולם חיים ושמוחה כולם פועלים במודע או שלא במודע.

בעוד שהיכולת והידע המחשבתי הלכו והתעצמו בכל התחומים, נותר התחום האמוני, עקב הזנחת העיון הלמדני בו, בִּוְסָרִי לַמְדִי. מציאות זו הובילה, כמובן, למשבר בקרב הדור הצעיר. כלומר, הסיבה שבעטייה נכבשו בני הדורות הללו בקסמיה של ההשכלה היא “עַל יְדֵי מֵה שֶׁבָּאָה לְבַקֵּשׁ חֶשְׁבוֹן עַל כָּל הָאוֹצֵר שֶׁל הָרֶגֶשׁ, שְׁהִיָּה לָהֶם מֵאֵז בְּלִבָּם עַל יְדֵי הַהֲרִגָּל, הַחַנוּךְ וְהַמּוֹרֶשֶׁה בְּרַב אוּ בְּמַעֲט” – במשך דורות רבים היה מרכז הכובד של החינוך היהודי המסורתי נעוץ בעולם הרגש. המחויבות לשמירת המסורת הדתית הוטמעה בהמון על ידי מערכת חינוכית אשר טיפחה את המניע הרגשי: הן רגש יראת שמיים תמים והן רגש נאמנות משפחתי-קהילתי. הנאמנות למסורת היתה כה מופנמת בנפשות, עד כי השאלה ‘מדוע?’ כלל לא התעוררה, ובמידה שהתעוררה, מיהרו להדחיקה טרם התגבשה לכלל תודעה מפורשת. לאחר דורות רבים בהם התמסד הרגש המסורתי-דתי “עַל יְדֵי הַהֲרִגָּל, הַחַנוּךְ וְהַמּוֹרֶשֶׁה”, הצטברה מעין מורסה של הדחקות פסיכולוגיות בתרבות היהודית המסורתית, ששומה עליה להתפרץ לבסוף.

בדור זה, עקב עלייתו של כוח המחשבה, החלה התרבות “לְבַקֵּשׁ חֶשְׁבוֹן עַל כָּל הָאוֹצֵר שֶׁל הָרֶגֶשׁ” – החלו להתעורר ספקות. נוצרה אווירה תרבותית התובעת לברר באופן הכרתי את הרגשות המסורתיים. הצעיר היהודי נמצא בקונפליקט: מחד גיסא, הוא מוצא בקרבו רגש יהודי חם, יראת שמיים, ‘אידישקייט’, אכפתיות לכל הדברים הקדושים שחונך אליהם על ידי

המסורת, על ידי אבא ואמא: זהו משקל רגשי של דורות, מסורת עתיקת יומין המעבירה מאב לבן את הרגש היהודי; אך מאידך גיסא, מתחילה לנקר במוחו השאלה: 'מדוע?... מדוע אורח החיים המסורתי כה חשוב?' שאלה זו, שעצם העלאתה היתה גורמת בעבר לתגובה חברתית חריפה – הופכת לפתע לגיטימית.

בשלב הראשון שואל הצעיר את שאלותיו בינו לבינו ואינו מוצא תשובה. בשלב השני מופנות השאלות כלפי הסמכויות הבוגרות: ההורים, הרבנים, המורים, אך גם הפעם, בשל החסך במשנה אמונית סדורה בקרב דור האבות, הצעיר אינו בא על סיפוקו. הדור אינו מצליח לקחת את הרגש המסורתי ו"לְהַעֲמִידוֹ עַל בְּרוּרוֹ" – לקבל מענה הכרתי. אפילו קיבל מענה כלשהו, אין זה בירור שכלי ממצה "מְכַל צְדָדָיו" של הרגש הדתי. התשובה הניתנת היא על פי רוב חלקית ולא מספקת. קיים חוסר התאמה בין ההזדהות הרגשית הנתבעת מן הדור הצעיר ביחסו לדת לבין איכות ההסברים הניתנים לו.⁹

אט אט מסתבר לצעיר היהודי כי אין בפי 'האבות' משנה סדורה שיש בכוחה להתמודד עם קושייתו, ומעבר לכך מתברר לו גם כי רבים מבני גילו שותפים לאותם ספקות, מה שנותן אישור חברתי ליחידים קיצוניים להכריז בגלוי על מרידתם במסורת. עד מהרה מתגלים ביניהם מנהיגים בעלי כושר ביטוי ויכולת ארגון המשמשים פה לתסיסה החברתית הגוברת. היחידים הופכים לתנועה עממית רחבה, הסוחפת אחריה את ההמון – שגם אם אינו בהכרח בעל תפיסת עולם ברורה, עדיין נמשך הוא אחרי הזרם החברתי. מכאן ואילך, מתעצבת התודעה הציבורית החילונית כתודעה השלטת בעם

9 היו כמובן ניסיונות התמודדות שונים עם גל החילון שפשה בקרב בני הדור הצעיר (למשל החסידות ותנועת המוסר), אולם באופן כללי ניתן לומר כי דור 'האבות' עמד חסר אונים מול הקושיית ההגותית שהועלו בפירוש (או לפחות ריחפו בחלל האוויר התרבותי) על ידי 'הבנים'. ראה על כך בקובץ – פרקי זיכרונות משיבות ליטא, עמ' 31-56. הד קול לאווירת הפחד מפני בירור הכרתי שהתקיימה בעולם הישיבות באותם זמנים ניתן למצוא בשירו של חיים נחמן ביאליק – "הַמְתִּימִיד", המספר כי אחת מן הסיבות לגירושו של תלמיד מן הישיבה היתה ש"עם 'מִוְרָה נְבוֹכִים' הִסְתַּתֵּר בְּעֵלְיָה" (כתבי חיים נחמן ביאליק, עמ' 115).

10 יש לחדד את הדברים: כפי שראינו לעיל (עמ' 101), הן בעת כתיבת מאמר "הדור" והן בימינו אנו, מונע ההמון בעיקר מתוך "התגעשות של מהומה" ולא על ידי חקירות 'פילוסופיות' עמוקות (וזהו אף ההסבר לשאלה מדוע נמשכים לעיתים בני הדור לתנועות 'תשובה' שונות הפורטות על הנימים הרגשיים ולא דווקא על אלו המחשבתיים). כלומר, הסיבה המרכזית שבטייה 'חוזרים בשאלה' בדורנו (או ממשיכים את אורח החיים החילוני של הדור הקודם), היא שליטתה המוחלטת של התרבות החילונית בכיפה זה הדור השלישי. בן דורנו הממוצע חש באופן חויתני-קיומי, תת-הכרתי, כי רוב המערכות הרלוונטיות לחייו – הביטחוניות, הכלכליות, החברתיות וכיוצא באלה – מעוצבות ונשלטות על ידי תודעה חילונית. כשם שאין הוא מעלה בדעתו לעצב את חייו על פי המסורת הדרונית, למשל, משום שהיא נמצאת בשולי ההווה המודרנית, כך יחסו כלפי היהדות. גם אם יגלה עניין מסוים בדת אבותיו, יעשה זאת על פי רוב מתוך עמדת נפש פטרנליסטית של בן לתרבות שלטת ויהיה מוכן להכיל את היהדות בתור 'פולקלור דתי' בתוך תפיסת עולמו – ובלבד שלא תהווה איום משמעותי על אורח חייו. עם זאת, הרב קוק מלמדנו כי **שורש** תהליך החילון שפירותיו הבאושים נאכלים כיום, נעוץ בהופעתה של "התנועה המחשבתית הכוללת" (לעיל עמ' 101). תנועה זו שהביאה לקריאת תיגר אינטלקטואלית על עולם התורה שבאותם זמנים נותר בלתי מבורר. במרוצת השנים, התייצבה התודעה החילונית כתודעה השלטת בחברה היהודית עד שהופנמה במערכות הקיומיות-רגשיות של בני הדור כהנחת יסוד, השוללת לעיתים קרובות כל ניסיון לחשיבה מחדש על המסורת (ואף משתלבת היטב עם הפילוסופיה הפוסט-מודרנית המעודדת חוסר חשיבה). זהו המצב המאפיין את הציבור הרחב בדורנו. כלומר, מאמר "הדור" מסביר לנו כיצד התרחש התהליך, היכן נדחק אורח החיים המסורתי מעמדת שליטה תרבותית לשולי ההווה החברתית, **ומתוך הבחנה דקה ופנימית זו בשורש המחלה, נגזרות השלכות עקרוניות למשימת ההתמודדות שחלה עלינו אף בימינו אלה:** א) גם כיום קיימת אליטה חזקה של אנשי רוח והגות בעלי משקל רב בעיצוב התרבות, שמהם מושפע הציבור הרחב ובהם הוא רואה סמכות עליונה, דבר המעיד על כוח המחשבה המקנן אף בו. ב) כפצע זיהומי הצובר מוגלה מצריך המצב התרבותי כיום את ניקוז הזיהום, לפני שאפשר יהיה לגשת ולטפל במקור הבעיה. כלומר, עקב התפתחותה של מחלת הכפירה השכלית עד הפנמתה במערכות הרגשיות של בני הדור, ייתכן כי בימינו יש להתחיל במגע עם הציבור הרחב לאו דווקא בערוץ הכרתי-אינטלקטואלי אלא אף דרך ערוצים רגשיים-נפשיים. ואולם, בין כה וכה תגיע השעה בה הכוח המחשבתי שחולל את המחלה ועומד גם כיום בשורש התרבות החילונית, ידרוש את שלו. ממילא, כל תהליך 'חזרה בתשובה' בדורנו יצריך, במוקדם או במאוחר, התמודדות עם השאלות המחשבתיות אשר עמדו ביסוד תהליך הכפירה. ג) מעבר לכל זאת, יש להבין כי בהצבעה על הכוח המחשבתי כ"סיבה לכל מכאובי הדור" (לעיל עמ' 100) הרב קוק אינו טוען כי הבעייתיות כולה מסתכמת בחוסר בחקירה אינטלקטואלית בקרב הציבור התורני, המונע ממנו לענות על מספר קושיות אמוניות. הטענה עמוקה יותר, והיא כי עולם התורה, בהיותו חסר את הפן המחשבתי במובנו

הם דומים שִׁמְצָאוּ רק צְדָדִים כֹּהִים, שֶׁל רֶגֶשׁ בְּלֹא דַעַת, שֶׁל פְּחָדָנוֹת וּמְרֹךְ בְּלֹא אִמְץ לֵב וּגְבוּרַת הַחַיִּים, וַיַּחֵם לְבָבְכֶם בְּקָרְבָּם. וּמִתּוֹךְ שֶׁלֹּא מִצָּאוּ דֶרֶךְ סְלוּלָה אֵיךְ לְהֵאִיר בְּאוֹר הַדַּעַת עַל הַרְגֵשׁ הַמְשָׁמֵר מִיָּמִים הַיּוֹתֵר עֲתִיקִים וְגַם הַיּוֹתֵר טוֹבִים לְאִמְתָּנוּ, לְרוֹמֵם אֶת כָּל נִקְדוּתוֹ הַפְּרִטִיּוֹת עַד נִקְדַּת הַגְּבָה שֶׁל הַשֶּׁכֶל הַמְתַּנְשֵׂא, הַחוֹפֵשׁ וְחוֹקֵר נְתִיבוֹת עוֹלָם, הַחֶפֶץ לְסַל לּוֹ אֶת אֲרָחוֹ בְּמַדַּע הַחַיִּים, הַעוֹמְדָת לְמַעְלָה אֶפְלוּ מִן הַרוֹמְמוֹת הַמְטַפְּסִית, עַל-כֵּן פָּנָה לוֹ אֶל הַזּוּלוֹ וְהַשְּׁלִילָה. מִכָּאֵב לֵב וּמִנֶּפֶשׁ מְרָה, וּמֵאֶפֶס תִּכֵּן לְחַיִּים נִסְפָּחוּ רַבִּים לְלוֹחֲמִים, בְּמַפְלְגוֹת כְּאֵלֶּה שֶׁלֹּא יִכִּירֵם שֵׁם מְקוֹמָם כָּלֵל, וּמוֹסְרִים אֶת חֵילֵם לְזָרִים.

"הם דומים שִׁמְצָאוּ רק צְדָדִים כֹּהִים" – חלושים (על פי מצודת דוד ישעיהו מב, ג) "שֶׁל רֶגֶשׁ בְּלֹא דַעַת" – כאמור, עקב חסך לימודי בתחום האמוני, נדמה לבני הדור הצעיר כי רגש המסורת שהונחל להם הנו חסר היגיון ומעודד רפיסות חיים. "הם דומים שִׁמְצָאוּ" – בתורה "רק צְדָדִים כֹּהִים... שֶׁל פְּחָדָנוֹת וּמְרֹךְ בְּלֹא אִמְץ לֵב וּגְבוּרַת הַחַיִּים, וַיַּחֵם לְבָבְכֶם בְּקָרְבָּם" – אם בפסקה ד לעיל צוינו שלוש תביעות חיים הנתבעות על ידי התרבות הנוכחית: מוסר חברתי, מחשבה וערכיות, הרי כעת מוזכרות שתי תביעות נוספות: "אִמְץ לֵב וּגְבוּרַת הַחַיִּים".

הרחב, אינו יכול להעמיד משנה רוחנית אשר תיתן מענה למכלול תביעות החיים של הדור: הקיומיות, החווייתיות, החברתיות ובעומק הדברים גם הנובואיות (ותנועת ההשכלה הכפרנית רק חשפה את הכשל). הקריאה העולה ממאמר "הדור" לפיתוח עולם המחשבה התורני, המכוונת הן לדורות ההם והן לדורנו אנו, לא נועדה רק לאפשר להשיב על קושיה פילוסופית זו או אחרת, אלא מטרתה העיקרית היא ללמוד וללמד את 'תורת ארץ ישראל', דהיינו, להחיות ולפתח משנה רוחנית אשר תצמיח מודל חי של חברה אמונית, המאחדת את מסורת האומה לדורותיה עם מכלול צורכי החיים. למשנה זו יתחבר הציבור הישראלי בכל רובדי חייו – הן מצד התודעותו לתכנים ההכרתיים – הסברתיים של תורה זו, והן בעצם המפגש עם מציאות חברתית הכוללת את מלוא עוצמת החיים מתוך מבט של קודש. מבלעדי זאת, מלמדנו הרב קוק, לא תיפתר בעיית הכפירה מן השורש.

כמו ביחס לתביעות הקודמות, אף כאן לא מוזכר מהו התוכן האידיאולוגי שמשרתות התביעות הללו. מצוינת רק העובדה כי בתרבות העכשווית ישנה תביעה ל"אִמְץ לֵב וּגְבוּרַת הַתַּיִים", וכאשר נדמה לבני דורות אלו כי אין לתביעותיהם אלה מענה בתורת ישראל – "וַיַּחֲסֵם לְבָבְכֶם בְּקִרְבְּכֶם".

מהו ה"אִמְץ" העומד בניגוד ל"פְּחָדְנוֹת" והנתבע על ידי בני הדור?

'אומץ' משמעו חוזק וביטחון פנימי (על פי מלבי"ם נחום ב, ב), לעומת 'פחד' שמשמעו הפוכה: חוסר אמון בכוחות העצמיים (על פי מלבי"ם איוב ג, כה). בניגוד לימים עברו, בהם החשש מפעילות ותחושת התלות בגורמים חיצוניים היו מורגשים בציבור היהודי הרחב, הרי שבדורות הללו התגברה התביעה לפעלתנות ולעצמאות אישיותית. כתוצאה משנים רבות של חיי-גלות חסרי יציבות ללא אוטונומיה מדינית וביטחון אישי, בנוסף לנחשלות המדעית הכלל-אנושית, קיננה בחברה היהודית בדורות הקודמים תחושת איום וחוסר אמון בכוחותיה. היהודי הפשוט באותם זמנים נרתע מעשייה הדורשת יוזמה ומנטילת אחריות אישית, הן בעולם המעשה והן בעולם הרוח.¹¹ רפיון זה התבטא, בין היתר, בתלות נפשית בסמכויות הנהגה חיצוניות, בהשלמה מאונס עם שעבוד הגלות, בחרדה ובהתנגדות אינסטינקטיביים לשינויים בכל תחום, בסגנון מוסרי של ציות להפעלת כוח, איום וענישה, וכך הלאה.

בדורות הללו, מתוך זיקה ישירה לחזרת האומה לעצמאות ממלכתית ולעליית כוח התבונה בעולם כולו – מתגברת התביעה ל'אומץ'.¹² התרבות

11 "הפחד" מחמת המציק אשר כונן להשחית' (על פי ישעיה נא, יג) השפיל את הנפש הכללית של עם זה האזור בגבורה, עד שנעשה מלא מגור ופחד מכל מחשבה ורעיון, וממילא מכל חפץ פועל ומעשה גדול וכולל..." (עקבי הצאן, עמ' קיט).

12 "באחרית הימים בעקבא דמשיחא, שהאורה האלוהית היא עומדת אחר כתלנו, הנה ראשית כל ההכשרים היא הסרת הפחד העודף של המחשבה מתוך הנפש הכללית... הדחיפה לזה היא על ידי הכח ההפכי – כח החוצפה שהוכרח להתגבר בעת הזאת, שבמקום שמתגלה אין שם שום פחד. אף על פי שבא מצד השפל, מצד השכרון והמהומה, הרחוק כרחוק שמים מארץ מאותה הגבורה הבאה מברכת שמים של עושר הנשמה וחזקת צדקתה, מכל מקום הוא פועל בכחו העז לקחת ממנו את החלק הטוב, את ניצוצי הקדושה, את הפנים היותר תוכי – מניעת הפחד המחשבי מפני העוז

העכשווית היא בעלת ביטחון עצמי רב ביכולותיה, ובהתאם מתגבר הרצון לפעלתנות ולעצמאות בכל תחומי החיים, אף במעגלי הציבור הרחבים. ניתן להבחין במגמה זו, לדוגמא, בפריצות דרך מרשימות בתחומי המדע האנושי, בהערכה שרוחשת החברה לבעלי יוזמה, בלגיטימציה החברתית לאי קבלת מרות ולסלידה מסגנון תורני כופה ומאיים.

כמו בכל תופעה תרבותית, ישנן נפשות בודדות אשר התופעות הללו אינן ניכרות בהן, אולם אפילו הן רוכשות הערכה, מודעת ולא-מודעת, לתכונת ה'אומץ'. כמו כן, יש להבחין בין ה'אומץ' לבין תופעות הלוואי הנובעות ממנו. ה'אומץ' מביא לעיתים ל'שיכרון האומץ', כלומר לבעיטה בסמכויות, לשחצנות, לכפירה ולעוד מרעין בישין, אך עצם האמון ההולך ומתחדש בכוחותיו העצמיים של האדם הנו ראייה נוספת לכך שנשמט האומה "הַתְּנַעֲרָה לְתַחֲיָהּ בְּיַחַשׁ לְהַרְצוֹן שֶׁל הַדּוֹר הַצֶּעִיר" (פסקה י לעיל, עמ' 179).

בזמנו של הרב קוק, ניכרה בקשת ה'אומץ' בפריצת מסגרות ובהעזה אנושית בתחומים שאִפִּינו את תקופת המעבר מימי הביניים לעת החדשה בחברה היהודית (והביאו לא אחת לתוצאות שליליות): מרידה בסמכויות העבר – בדת, בהורים ובמורים; הערצה להישגי המדע; שאיפה לעצמאות מדינית; מסירות נפש למען ערכים חברתיים ולאומיים; וכיוצא באלה. בימינו ניכרת בקשת ה'אומץ' באופן מובהק אף יותר: בתרבות העכשווית ישנה הערכה רבה לפורצי מסגרות וליזמים 'לוקחי סיכונים'; החברה מחנכת ומדרבנת להישגיות בכל תחומי היכולת האנושית; גיבוי חברתי מלא ניתן לאינדיבידואליזם קיצוני; הסמכויות קורסות בשל מרידות נשנות בכל מסגרת אפשרית; כל ניסיון כפייה נענה בהתקוממות ועוד כהנה וכהנה. אמנם ניתן לומר כי הנכונות להקרבה עצמית למען אידיאלים חברתיים אינה נפוצה כבעבר, אולם ביטויים כגון: 'לוקח אחריות', 'בעל יוזמה' ו'פורץ דרך' (ולו לשם התועלת הפרטית) הנחשבים כאותות כבוד – מעידים כי גילויי 'אומץ' כמו ביטחון עצמי, חוזק ויזמות, עדיין מהווים תכונות נפש נערצות.

המובטח הצפון באוצר חיינו, ואז תִּקְבַּע הגבורה במשבצת הקדושה" (עקבי הצאן, עמ' קכ-קכא).

כאמור, מול ה"פְּחֻדָּנוֹת" דורשים בני הדורות הללו "אִמְץ". בנוסף לכך, מול ה"מְרָךְ" שהם מזהים במסורת האבות – דורשים הם את "גְּבוּרַת הַחַיִּים". 'מורך' משמעו רכות ושביריות (על פי תרגום אונקלוס ויקרא כו, לו) כלומר חוסר יכולת פעולה במציאות הממשית. 'גבורת חיים' לעומת זאת, משמעותה יכולת הגשמה והוצאה לפועל של רעיון מופשט בעולם המעשה.

בזמן ששהה עם ישראל בגלות, נוצר באומה מעמד נפשי הנרתע מפעולה מעשית. חיי האומה בגלות אינם מופיעים בצורה לאומית ומנותקים מן הממדים הארציים – "גלינו מארצנו ונתרחקנו מעל אדמתנו" (מוסף לג' גלים). מתוך כך, הן החברה והן הפרט ממעטים להתעניין בממשות החומרית. זניחת מערכות החיים המעשיות באה לידי ביטוי בהסתפקות בחיי דלות במסגרות קיום מינימאליות, בעיסוקים כגון הלוואות בריבית, חנוונות זעירה ושאר 'עסקי אוויר' כתוצאה מן הניתוק מעבודת האדמה, וכן בתלות ביטחונית ב'פריץ' או ב'פחה' כתוצאה מאבדן הריבונות.

גם ביחס למעמד 'גבורת החיים' חל שינוי מהותי בעם ישראל. בדורות הללו ישנה תביעה נחרצת מצד כלל התרבות לפעולות המתגלות אף בממד הארצי.¹³ במקביל לתכונת ה'אומץ' שהלכה והתגברה, התהווה הרצון להתמודד עם מערכות החיים על כל עוצמתן הממשית. בעת כתיבת מאמר "הדור" ניכר הדבר במובהק בהתעוררות התנועה הציונית, שמטרתה המוצהרת היתה בניית בית לאומי-ארצי לעם ישראל, באידיאולוגיות רווחות שהעלו על נס את עבודת הכפיים והיצרנות כערכים עליונים, וכן בתופעות נוספות אשר ביטאו את רוחו הכללית של הדור. בימינו מתגלמת תביעת 'גבורת החיים' בביטויים תרבותיים כדוגמת הערכה חברתית להצלחה חומרית-פרטית,

13 "האידיאליים שבמקור ישראל הולכים ומתגלים, מְחַיִּים הם את הרוח המוכן לקבלם בעצם רעם גבורתם, והם דורשים את תפקידם לכוון עבורם כלים, כלים רבים, נשמות בריאות של דור רענן, יושב על אדמתו ואזור בגבורת ישע ימינו... הרוח הגדול והנעלה, השואף לגדולי גדולות, הוא רק הוא מחזיק את החיים ואת האנושיות בהודה וגבורתה. מתאימה עם גבורת החיים המלאים, שממלאים גוויות מלאות דם בריא וחיל עצום, מרץ כביר וצהלת חיים אדירה, היא רק גבורת הרוח באיתן עליונותה, הזורחת ועולה על האנושיות בכח העז של ישראל, ההולך ומתפשט בחיינו בהתפרצם עתה בזרם של הנטיה להתקוממות האומה על אדמתה ההיסטורית" (אורות, אורות התחיה ז).

זלזול בכל תחום הנתפס כמנותק מן המציאות המוחשית, והעמדת צרכי כלכלה, ביטחון וכדומה בראש סולם העדיפויות החברתי. בכל התופעות הללו, למרות שהן מגיעות לעיתים להסתאבות חומרנית, משתקפת שאיפת 'גבורת החיים' הנתבעת על ידי הדור.

אפילו בעידן הפוסט-מודרני המאופיין בחוסר אמון ביכולת האנושית ובהתנגדות מהותית לערכים בכלל ולערך הלאומיות בפרט, ניתן להבחין בביטויי אומץ וגבורה. ניתן אמנם לשמוע קולות הקוראים לחזק את הפחד והתלות, להימנע מנקיטת יוזמה ולבטל את ערכה של הממשות הארצית כדי לנהל את המישור הלאומי כראוי; אולם אפילו הקולות הללו, המחלישים את ה'אומץ' וה'גבורה' הלאומיים, מנוסחים (בסתירה העצמית האופיינית לתרבות ה'פוסט') בביטויים המעצימים דווקא את התכונות שאותן הם מבקשים לבטל, כגון: 'איפוק הנו כוח' ו'הגבורה שבהבלגה'. כמו כן, יש להבחין כי במישור הפרטי הופכות תכונות ה'אומץ' ו'גבורת החיים' יותר ויותר נחשקות. כל אלו מעידים כי תביעות החיים הללו מקננות בדורנו אף יותר מבעבר, ודווקא העלייה בכוחן (במקביל לעליית כוחות החיים האחרים הנתבעים על ידי הדור), היא הגורמת לדור לדחות את הפתרונות ואת המסגרות הכלליות שבהם התגדרו בעבר. כלומר, התחזקות תביעות ה'אומץ' וה'גבורה' נובעת מן השאיפה הסמויה והעמוקה לעגן אותן בממד האלוהי, הכולל בתוכו רבדים אינסופיים אף מעבר לטובת הכלל. ואולם, כל עוד אין בנמצא משנה תורנית שתתעל אותן לכיוון הקודש, מתרכזות תחושות ה'אומץ' וה'גבורה', אשר המכנה המשותף שלהן הוא בקשת עוצמת החיים, בתחומי חיים מצומצמים כדוגמת המישור האישי הפרטי.¹⁴

כאשר בני הדור אינם מוצאים "דעת", "אמץ" ו"גבורת חיים" במשנה התורנית המוצגת על ידי האבות, אז "יִיחַם לְבָבָם בְּקִרְבָּם" – כפי שראינו לעיל, תורת ישראל נדמית לתובעי ה"דעת" כאוסף רעיונות שברירי וחסר תוכן שכלי,

14 "באין מטרה לגבורת החיים תלך הלוך ונמוג, חילה ימעט והיא תתנוון ותצעד אל הַבְּלָיָה הנכונה לפניה במורד. וגבורת החיים העליונה המְטַרֶתת בכלל, בקהל עם, היא מופעת במטרתה הנכונה לפניה בחיינו אנו, בחיים התוכיים שלנו, שבשביל כך אנו חיים וקיימים, נלחמים ומנצחים" (אורות, אורות התחיה, ז).

למחפשי ה"אמץ" נדמה כי המסורת התורנית מפתחת את רגשות התלות, הפחד וחוסר היוזמה ואלו למבקשי "גבורת החיים" מצטיירת היהדות כמשנה רוחנית המנותקת מן הממד הארצי. כל אלה מביאים ל'חוסם הלב' – כלומר לרוגז, נרגנות והתקוממות כנגד המסורת.

מכל האמור לעיל עולה, כי המשנה הרוחנית הראויה להילמד בימינו נדרשת להעמיד מודל חיים תורני-חברתי אשר יכלול לא רק הכרה שכלית, מוסר חברתי מפותח ותוכן ערכי גבוה – אלא אף את עוצמת החיים הממשיים.

ממשיך הרב קוק: "ומתוך שלא מציאו" – בני הדורות הללו, "דרך סלולה איך להאיר באור הדעת על הרגש המשמר מימים היותר עתיקים וגם היותר טובים לאמתנו... על-כן פנה לו אל הזלזול והשליטה" – ההתייחסות בחרדת קודש כלפי פרטי אורח החיים התורני הנה ירושה רגשית שהונחלה לנו על ידי דורות קודמים. בימי תפארתה של האומה, ימי המקדש והנבואה, חלחלה מתוך עוצמת החיים הכללית חיוניות שהתפשטה עד דקדוקי המעשים התורניים.¹⁵ כמו גוף חי במצבו הבריא, אשר מזדעזע כולו בשל כאב בקצות האיברים, כך בימיה הקדומים של האומה, כאשר פעמו בה זרמי הקדושה והנבואה בכל עוזם, חש כל יחיד ויחיד כאב חי, אינסטינקטיבי, מכל פגיעה בפרט מפרטי אורח החיים הלאומי, התורה והמצוות.

אולם מן הדורות הללו נעלמו אותם זרמי חיוניות שאפיינו את האומה בימי קדם, וכל שנותר הוא רק "הרגש המשמר מימים היותר עתיקים" – ירושה רגשית שהונחלה לנו על ידי הדורות הקודמים, מעין זיכרון רגשי מעומעם הקורא לנו להתייחס ביראת כבוד ובחרדת קודש אל פרטי ההלכות המעשיות ואורח החיים התורני. אולם אותו רושם רגשי שטבוע בנו אינו מוחש עוד בכל רבדי החיים כבימים עברו.¹⁶ כפי שהרחבנו לעיל, הלימוד

15 "בימי בית ראשון עמד האופי הישראלי המיוחד מצד טבעיותו בחזקה, הנפשות היו קשורות אל הטבעיות העזיזה של האומה... ברוממותם של ערכי הכלל, לא היה מקום לדאג שמא לא יהיו הפרטים קשורים אליו ומקבלים השפעתו. כל פרטי המצוות, הדינים וההלכות, כולם סעיפי הכלל הם. בהתפשטות רוח החיים של כנסת ישראל, הרי הם מתבטאים בכל מילואיהם" (שמונה קבצים ה, רעז).

16 "בבית השני, וממנו והלאה, הוחלשה הטבעיות הכללית, כלומר הקישור של פרטי

התורני-מחשבתי הוזנח, מסיבות שונות, במהלך הדורות. "אור הדעת", כלומר התפיסה השכלית הרחבה, ההבנה הכללית המגיעה מתוך הלימוד האמוני ומביאה לתחושת חיוניות, אינו נלמד: "גלה עמי מבלי דעת" (ישעיה ה, יג), "תופסי התורה לא ידעוני" (ירמיה ב, ח) ו"אתה הדעת מאסת, ואמאסך מפנה לי, ותשכח תורת אלהיך, אשכח בניך גם אני" (הושע ד, ו). במרוצת הדורות הולכים הדברים ומידרדרים וחוסר העיסוק בפן המחשבתי נעשה להרגל בעולם התורני. ללא העיון השכלי, עוברת מדור לדור רק מערכת מסועפת של פרטי-פרטים, ודרך הערוצים הרגשיים בלבד. כאמור לעיל, בני הדור טרם מצאו דרך להאיר ב"אור הדעת" על אותם רגשות. כלומר, ההקשר השכלי-כללי של אוסף הרגשות המסורתיים הללו, הקשר המשלים את הזיכרון הרגשי ומביא לתחושת חיוניות – איננו בנמצא. בשל היעדרו, דווקא הדור שבו מתעוררים כוחות החיים כולם פונה בהתייחסותו למסורת "אל הזלזול והשלילה".

הדור אינו מוצא במשנה התורנית המוצגת לו על ידי העולם הדתי "דרך סלולה" כיצד "להאיר באור הדעת על הרגש המשמר מימים היותר עתיקים". הוא אינו יודע איך "לרומם את כל נקדויותיו הפרטיות" – של הרגש המסורתי, "עד נקדת הגבה של השכל המתנשא, החופש וחוקר נתיבות עולם" – בעוד שהרגש הוא תוצר של מפגש נקודתי עם הפרטים המוחשיים, הרי שהשכל הנו יכולת ההפשטה הרוחנית, התפיסה הכללית המאגדת פרטים רבים בקו מחשבתי אחד. הכללה זו של השכל מבהירה את הטעם העקרוני העומד מאחורי פרטי-ההלכות המרובים ומביאה לחיבור ולהזדהות עם המעשים. כלומר, התרבות העכשווית אינה מבינה כיצד מקושרים כל דקדוקי ההלכות המוטמעים באומה באופן רגשי אל הגודל הכללי.¹⁷ היא אינה מוצאת באוצר

הנפשות אל הכלל, וכל הזירוז של מעשה המצוות כולם, עם כל סעיפיהן הרבים, הם מיוסדים על יסוד זה של הקשרת הפרטים אל הכלל, ובכללם גם כן השפעת החיים של הכלל כולו" (שם, שם).

17 "החצפה דעקבתא דמשיחא באה מפני שהעולם הוכשר כבר עד כדי לתבוע את ההבנה, איך כל הפרטים הם מקושרים עם הכלל, ואין פרט בלתי מקושר עם הגודל הכללי יכול להניח את הדעת... אבל כיוון שההתרשלות גרמה שאור תורה פנימית, הטעון רוממות וקדושה עצמית, לא הופיע בעולם כראוי, באה התביעה של סידור חיים כאלה,

הרגש המסורתי את העיקרון המנחה, את השיטה, את "אור הַדְּעָת" – מה שמביא בסופו של דבר אף לדעיכתם של הרגשות הפרטיים הללו, החיוביים מצד עצמם.

הדור אינו דורש הבנה אינטלקטואלית-פילוסופית גרידא, אלא תובע את "הַשְׁכָּל הַמְתַּנְיָא... הַחֶפֶץ לְסַל לּוֹ אֶת אֶרְחוֹ בְּמַדְעַ הַחַיִּים", בדרך סלולה, "הַעוֹמֶדֶת לְמַעַלָּה אֶפְלוּ מִן הָרוֹמְמוֹת הַמְּטַפְּסִית"¹⁸ – כלומר הדור תובע עומק תורני-מחשבתי כה גדול בהבנת המציאות, עד שיתרומם אף מעל התובנה המופשטת לבדה. הכמיהה הפנימית של הדור היא אפוא לשיטה מחשבתית שתתבטא גם "בְּמַדְעַ הַחַיִּים" – בממשות הארצית. הוא מתאוה למדע הכולל בחובו הן את ההפשטות הגבוהות ביותר והן את הביטוי המעשי הנמוך ביותר, ומאגד אותם יחד למשנה רוחנית אשר אינה מסתפקת בהוראות לחשיבה נכונה אלא אף מדריכה כיצד להתנהג בפועל.

"עַל-כֵּן", כאשר הדור אינו מזהה בעולם התורה משנה רוחנית מעין זו – "פָּנָה לוֹ אֶל הַזְּלוּל וְהַשְּׁלִיחָה". "מְכַאֵב לֵב וּמְנַפֵּשׁ מֶרֶה וּמְאַפֵּס תִּכְן לַחַיִּים נִסְפָּחוּ רַבִּים לְלוֹחָמִים" – למהפכנים למיניהם. הם מצטרפים ל"מַפְלָגוֹת כְּאֵלֶּה שֶׁלֹּא יִכִּירֻם שָׁם מְקוֹמָם כָּלֵל, וּמוֹסְרִים אֶת חֵילָם לְזָרִים" – כאשר המסגרת הדתית נראית חסרת טעם ותוכן, מתמסרים רבים מבני הדור לתנועות זרות. בתקופתו של הרב קוק היו אלה הסוציאליסטים, הבונד, האנרכיסטים, הלאומנים הגויים וכדומה, שאצלם דימו בני הדור לחוש עומק תכני ועניין.¹⁹ בימינו, כחלק מהתפתחות המחלה, התייאשו בני הדור אפילו

שהפרטים יהיו מובנים במובן הכללי, בזמן כזה, שהגמר של גילוי האור וסלילת הדרך להבנה זו עדיין לא בא, ומזה באה ההריסה הנוראה. ואנו מוכרחים להשתמש בתרופה העליונה, שהיא הוספת כוח בכשרון הרוחני" (אורות התשובה ד, י).

18 "ארחו במדע החיים העומדת למעלה..." – "ארח" משמש גם בלשון נקבה: "ארחות עקלקלות" (שופטים ה, ו) וראה גם בפסקה הבאה (עמ' 120): "בארח חיים ההולכת". אם כי ניתן לפרש גם שהמילה "עומדת" מוסבת על "נקדת הגבה" המוזכרת בתחילת המשפט.

19 במהלך ההפיכה הקומוניסטית ברוסיה, לדוגמה, היו יהודים רבים מעורבים בתפקידי מפתח (בערך כשליש ממנהיגי המהפכה). הידוע ביניהם היה לייב טרוצקי, מייסד ומפקד הצבא האדום. ראה ספרו של משה מישקינסקי – עיונים בסוציאליזם היהודי. דוגמא

מתורות אלו ומצאו את נחמתם בנהנתנות ובסערות חושים המתימרות למלא את הריקנות.

נִרְחַם עַל אֱלֹהֵי הָאֱמֻלָּלִים, בְּנִינוּ וְאֶחֱינוּ הַטּוֹבְעִים בַּיָּם זֹעֵף שֶׁל צָרוֹת רוּחַנִיּוֹת, שֶׁהֵן קְשׁוֹת יוֹתֵר מִכָּל חֲלֵי וּמַדּוּהָ. נוֹשִׁיט לָהֶם דְּבָרִים טוֹבִים, דְּבָרִים נְחוּמִים, מְלֵאִים שְׂכָל מְפִיקִים שְׂקֵט וְאִמָּץ, עַל יְדֵי אוֹתוֹ הַכַּח עֲצֵמוֹ שֶׁטִּלְטַל אוֹתוֹ לְתוֹךְ מַצְבּוֹ הַנֶּרְעָשׁ וְהַהְרוֹס. כִּי מֵהוּ הוּא הַכַּח הַפּוֹעֵל אֶת כָּל הַשְּׁנוּיִים הַנִּמְרָצִים בְּקִרְבּוֹ, שֶׁבְּגִלְלָם אֲנַחְנוּ כָּל-כֶּךָ סוֹכְלִים אִם לֹא הַסְּפָרוֹת? וְכִיּוֹן שֶׁהַסְּפָרוֹת פּוֹעֵלֶת עֲלֵינוּ כָּל-כֶּךָ הַרְבֵּה, מוֹכֵן שָׂרָק בַּכַּח הַמַּחֲשָׁבִי שֶׁבְּקִרְבָּהּ הִיא פּוֹעֵלֶת. אֵף עַל פִּי שְׁנַקְבֵץ בְּתוֹכָהּ גַּם לְהַגִּי הַרְבֵּה וְדְבָרִים מַחֲמָמִים וּמְלֵהִיבִים לְבַד, אֲבָל מִכָּל-מְקוֹם אִם לֹא הִיָּה לָהּ בְּסִיסַת מַחֲשָׁבִי אִי אֶפְשָׁר שֶׁתִּתְקַיֵּם וְתִקְנָה כָּל-כֶּךָ לְכַבּוֹת, לְהֵרֵס וּלְבַלֵּעַ בְּאִפְּן סִיסְתָּמָתִי.

”נִרְחַם עַל אֱלֹהֵי הָאֱמֻלָּלִים, בְּנִינוּ וְאֶחֱינוּ הַטּוֹבְעִים בַּיָּם זֹעֵף שֶׁל צָרוֹת רוּחַנִיּוֹת, שֶׁהֵן קְשׁוֹת יוֹתֵר מִכָּל חֲלֵי וּמַדּוּהָ. נוֹשִׁיט לָהֶם דְּבָרִים טוֹבִים, דְּבָרִים נְחוּמִים, מְלֵאִים שְׂכָל מְפִיקִים שְׂקֵט וְאִמָּץ” – עַד כֹּה הוֹזְכְרוּ שְׂאִיפוֹת הַדּוֹר לְמוֹסַר חֲבֵרָתִי, לְמַחֲשָׁבָה וְלַעֲרִכְיוֹת, וְנִידוּנָה הַתְּקוּמָמוֹתוֹ הַנִּפְשִׁית נֶגַד חוֹסֵר הָאוֹנִים וְחוֹלְשֵׁת הַחַיִּים שֶׁל הַחֲבֵרָה הַדְּתִית. כַּעֲתָ מַעֲלָה הַרֵב קוֹק תְּבִיעָה נוֹסֶפֶת שֶׁל בְּנֵי הַדּוֹר: הֵם מֵתְאוֹוִים לֹא רַק לְדַבְרִים שֶׁהֵם ”מְלֵאִים שְׂכָל” אֲלֵא אֵף לְרַעִיוֹנוֹת הַ”מְפִיקִים שְׂקֵט וְאִמָּץ”.

מֵהוּ הַ”שְׂקֵט” הַכְרוּךְ בַּ”אִמָּץ”?

”שְׂקֵט” מִשְׁמַעוֹ ”מְנוּחַת הַנֶּפֶשׁ וְהַרוּחַ... מִן הַזֶּעַף הַפְּנִימִי” (מַלְבִּי”ם יִשְׁעִיָּה ל, טו), כְּלוֹמֵר שְׁלוּוָה פְּנִימִית. כֹּאשֶׁר כּוֹחוֹת הַנֶּפֶשׁ זוֹרְמִים בְּתוֹכָהּ כִּמְכַלּוֹל

בולטת נוספת להצטרפותם הנלהבת של היהודים לתנועות החדשות ניתן למצוא בזרמים הליבראליים בגרמניה, אשר בין מעצביהם וחבריהם בלטו הוגים רבים ממוצא יהודי. על כך ראה ספרו של עמוס אילון – רקוויאם גרמני (עמ' 69-221).

אחד, ישנה תחושת הרמוניה נעדרת מתחים ולחצים. לעומת זאת, היכן שאין ביטוי מלא לכלל כוחות החיים, נולדים מעצורים נפשיים המביאים לחוסר שקט ולעצבנות. כאשר חש האדם כי אינו יכול להיות 'מה שהוא' ונאלץ לנהוג על פי תכתיבים חיצוניים המעכבים חלק מכוחותיו – גורם הדבר לחוסר רגיעה ולמתח נפשי. כאן נמצא אף את הזיקה הישירה בין ה'שקט' וה'אומץ': הביטחון העצמי מגיע בד בבד עם תחושת מיצוי הכוחות והאוטונומיה האישיותית.

בימים עברו, נהג ההמון הרחב בהכנעה כלפי מוסר דתי-חיצוני, אשר לא הניח לו לְמַצוֹת את כישורונותיו וכוחות נפשו במלואם. במקרים מסוימים אף נוצר מודל חיים דתי נוקשה, אשר דחק מתוכו כוחות חיים כגון ביקורתיות שכלית, גבורה, רגש הזדהות וכדומה. החברה שהיתה שרויה בתנאים אלו פיתחה משנה תורנית שנדמה כי היא משקפת חוסר רגיעה, עצבנות ו'חוסר זרימה'. אי-הנחת התבטאה בתחושות לחץ בהקפדה הלכתית, ברגשי חרדה בעבודת המוסר וכדומה.

הדורות הללו חשים רתיעה מכל אלה. כיום, ישנה דרישה למשנה רוחנית אשר מעבר לתכניה, הכוללים מוסר חברתי, שכל, ערכיות, אומץ וגבורת חיים – תשדר אף הרמוניה אישיותית ושלווה. בעת כתיבת מאמר "הדור" השתקפה בקשת השלווה בסלידתם של בני הדור הצעיר מן 'הטיפוס הגלוי', שנדמה להם כחסר ביטחון בחייו וכמשדר עצבנות ומתח, בהערכה החברתית לקור הרוח ובהעלאה על נס את יכולת השליטה העצמית. בימינו, נוסף על כל אלה גם בוז אינסטינקטיבי כלפי התלהמות, נהייה מתמדת אחר צורות חיים 'טבעיות' ו'הרמוניות', וכן הלאה.

מובן כי לא כל בני הדור מחפשים אך שקט ושלווה וכי בקשת ה"שקט" מחפה לעיתים על אדישות, חוסר עמל רוחני וניוון מוסרי, אולם עצם התביעה התרבותית ל"שקט", שבעומקה עומד צמא לאיזון אישיותי, משקפת איכות חיים נוספת שאמורה להיחשף מתוך 'תורת ארץ ישראל'.

בסיום הפסקה מלמדנו הרב קוק כי הדור יזכה ללמוד משנה רוחנית זו דווקא "על ידי אותו הכח עצמו שטלטל אותו לתוך מצבו הנרעש והקרוס. כי מה הוא הכח הפועל את כל השנויים הנמרצים בקרבו,

שְׁבַגְלָלָם אֲנַחְנוּ כָּל-כֶּן סוֹבְלִים אִם לֹא הַסְפְרוֹת? – דווקא הספרות, הכלי המרכזי שדרכו חדרו הזרמים התרבותיים הזרים ששינו את פני החברה היהודית, היא זו שתשמש אותנו בהפצת הרעיונות העליונים הללו. "וְכִינֹן שֶׁהַסְפְרוֹת פּוֹעֵלֶת עָלָיו כָּל-כֶּן הַרְבֵּה, מוֹבֵן שֶׁרַק בְּכַח הַמַּחְשָׁבִי שֶׁבְקִרְבָּהּ הִיא פּוֹעֵלֶת" – בדורות הקודמים הונע ההמון על ידי ציות עיוור, נאומים רגשניים וכיוצא באלו. בדורות האחרונים, לעומת זאת, משמשת הספרות (המהווה ביטוי כתוב לתובנות שכליות) כערוץ המרכזי שדרכו מחלחלת השפעה תרבותית: זוהי ראייה נוספת לכוח המחשבה המקנן בתרבות. "אֶף עַל פִּי שֶׁנִּקְבַּץ בְּתוֹכָהּ גַּם לְהַג הַרְבֵּה וּדְבָרִים מְחַמְמִים וּמְלֵהִיבִים לְבָד" – למרות שלעיתים מצויה בספרות דמגוגיה המפעילה את הרגש ללא תוכן שכלי ממשי, "אֲבָל מְכַל-מְקוֹם אִם לֹא הִיא לָהּ בְּסִיס מַחְשָׁבִי אִי אֶפְשָׁר שֶׁתִּתְקַיֵּם וְתִקְנָה כָּל-כֶּן לְבָבוֹת, לְהַרְס וּלְבַלֵּעַ בְּאֶפֶן סִיסְתֵּמָתִי (שיטתי)" – עצם העובדה שהמסגרת הציבורית מושפעת מן המתודה הספרותית גם בימינו, מעידה על מרכזיותו של כוח המחשבה בתרבות העכשווית.²⁰ על כן כתיבת ספרים בעלי תוכן

20 אף אם נדמה כי בימים אלו איבדה הספרות את מעמדה כגורם מרכזי בעיצוב התרבות, עדיין דברי המאמר עומדים בתוקפם: ראשית, גם כיום יש לספרות משקל רב בקרב השכבה החברתית המשכילה, המעצבת בסופו של דבר את פני הציבור הרחב. למעשה, דמויות המפתח משתדלות להציג ולקדם את רעיונותיהן בסגנון ספרותי, מה שמעיד על פוטנציאל אישיותי גבוה אפילו כאשר התכנים עצמם מעוותים. קרי, גם כיום מוקצה מקום נכבד לפלי הספרותי במערכה על עיצוב התודעה החברתית. שנית, כאשר מצביע הרב קוק על הספרות כגורם המרכזי בעיצוב דעת הקהל, אין הוא מדגיש דווקא את השלכותיו המעשיות של המדיום, אלא מוסיף נדבך לטענה לפיה השבר התרבותי הנוכחי לא נגרם בשל נחשלותם השכלית של בני הדור אלא דווקא מתוך מעלתם. כדי להבין את הטענה כהלכה, יש להתבונן במהות המושג 'ספרות' בכתבי הרב קוק, שמשמעותו: ביטוי בפועל של רעיון מחשבתי (ראה בהרחבה במילון הראיה, ערך 'ספרות') ולא בתנאים התרבותיים המשתנים במהלך הדורות. אם בעבר השתקף הפוטנציאל המחשבתי-תרבותי בכך שההמון הושפע מתובנות שהועלו על הכתב, הרי כיום (דווקא בגלל התחכום הביקורתי של התרבות העכשווית, הספקנית והמפוקחת יותר, שהתייאשה לבסוף אף מכוחה של המילה הכתובה), מתבטא הפוטנציאל המחשבתי של התרבות ביכולות טכנולוגיות אדירות, בסגנונה השכלתני של התקשורת הפופולארית, בהערכה החברתית לבעלי ההשכלה וכדומה. בין כך ובין כך "סודה של המחלה הוא המוח – כוח המחשבה" (לעיל, עמ' 99).

מאמרי ליבה במשנת הרב קוק

תורני מוסרי, מחשבת, ערכי, אמיץ, מעשי והרמוני המתורגם לשפת הדור, תהווה אבן דרך מרכזית בתהליך שיקומו.